

VISKOLCZ NOÉMI

Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században¹

Bisterfeld, a nyomdáért felelős professzor

Johann Heinrich Bisterfeld 1629 novemberében érkezett két herborni tanártársával Gyulafehérvárra, hogy teljesítsék Bethlen Gábor felkérését az erdélyi akadémia létrehozásra vonatkozóan. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Bisterfeld ki is dolgoztak egy átfogó oktatási programot: az ötosztályos köziskolára (publica schola vagy paedagogium) hároméves teológiai vagy bölcsészeti stúdium (akadémia vagy sokkal inkább illusztris iskola) épült rá. Ezt a tervet a mindenkori főprofesszor felügyelete alatt álló nyomda által kiadandó tankönyvekkel kívánták támogatni, ahogy 1630-ban benyújtott iskolai tervezetükbe is belefoglalták:

Oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam etc.²

A fejedelmi nyomdáról és kiadványairól részletes képet kaptunk V. Ecsedy Judit tanulmányaiból³, ezt egészítjük ki, amikor új források alapján Bisterfeld kiadói munkásságára irányítjuk a figyelmet. A nemrég előkerült szebeni Bisterfeld-hagyatékából⁴ ugyanis a német professzor olyan tevékenységére is fény derül, amelyről korábban csak kevés adattal rendelkezünk. Ez a tankönyvkiadás, még-

¹ Készült az F 30636. számú ifjúsági OTKA-támogatásból. Itt köszönöm meg Monok István, V. Ecsedy Judit és P. Vásárhelyi Judit tanácsait, amelyeket a tanulmány elkészítéséhez nyújtottak.

² KONCZ József: *A fehérvári iskola történetéhez.* = Történelmi Tár 1884. 199–201. itt 200. A továbbiakban: KONCZ.

³ V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka.* = OSzK Évkönyve 1974–75. 349–421. és Uő: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete.* = OSzK Évkönyve 1978–80. 291–341.

⁴ A csomó jelzete: Nagyszeben, Állami Levéltár (Direcția Generală a Arhivelor Statului, Filiala Arhivelor Statului Sibiu) Colecție de Acte Fasciculare F. Nr. 16. A továbbiakban: Nagyszeben Lt. A jelentős forrást Monok István találta meg, neki köszönöm, hogy ezeket fénymásolatok formájában rendelkezésemre bocsátotta. A forrásról el kell még mondani, hogy háromnyelvű: német, latin és magyar. A nyomdával kapcsolatos jegyzetek nemcsak Bisterfeldtől származnak, hanem más, eddig azonosítatlan kezektől is.

pedig nem csupán Gyulafehérvárra szorítkozva, hanem a negyvenes évek második felétől együttműködésben a váradi nyomda vezetőjével – Szenci Kertész Ábrahámmal – és feltehetően a váradi iskola tanáraival. Az említett iratok egy részét Bisterfeldnek a gyulafehérvári nyomdára vonatkozó feljegyzései teszik ki 1642 és 1655 között. A legfontosabb forrás közöttük egy katalógus, felirata „Consignatio exemplarium A(nno) 1655. die 3. M.” (ez lehet március vagy május). Ezen az egy lapon 18 tételben azokat a tankönyveket vették számba az összeírók – egy, a papír sérülése miatt olvashatatlan nevű Michael és Csernátoni Pál, akik akkoriban végezték tanulmányaikat az akadémián –, amelyekből bizonyos számú példányok a rendelkezésükre álltak ezen a napon. Mivel ez nem sokkal Bisterfeld halála után (1655. február 16.) történt, talán éppen azzal összefüggésben, így az a feltételezésünk, hogy az ő gondjaira bízott tankönyveket írták össze az akadémia tanárai és diákjai. Tanulmányunk célja ennek az összeírásnak a bemutatása és értékelése.

A professzorok az 1630-ban kitűzött célt nagy mértékben megvalósították a tankönyvkiadás tekintetében, igaz ehhez húsz év kellett: a tankönyvek főbb darabjai a nyelvtanulást, különösen a latint, segítették elő, illetve Alsted katekizmusán kívül a poétika, a retorika és a logika alapjait leíró összefoglalások voltak. Ezeket finomították tovább különféle szöveggyűjteményekkel Catótól, Cicerótól, Erasmustól és Corderiustól. Kezdetben vezető professzorként Alsted felügyelte a kiadást, majd az ő halála után (1638) Piscator rendezte sajtó alá a tankönyvek egy részét⁵, míg 1642-től Bisterfeld vette kézbe – a szöveggondozás mellett – a kiadás megszervezését. Miért éppen ekkortól? A professzor 1639 őszén tért vissza Erdélybe diplomáciai megbízatásából. Egy fontos munkának állt neki: nemrég elhunyt apósa, Alsted kívánsága volt, hogy elkészítse az *Indexeket* az ő *Prodromusához*⁶. Ugyanakkor eltökélten hitt abban, hogy Erdélyt hamarosan elhagyhatja, hiszen Leidenben egy professzori állással várták az egyetemen. Azonban Rákóczi György 1641 nyarán visszautasította a távozásra vonatkozó kérelmét. Ezután vállalhatta el a nyomdával kapcsolatos teendőket. Az általunk vizsgált időszak tehát – a források alapján – az 1642 és 1655 közötti évek.

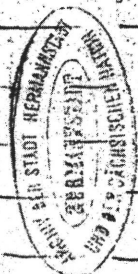
Bisterfeld feljegyzései alapján az tűnik ki, hogy 1642-től napi kapcsolatban állt a nyomdával, erről pontos költségtervek illetve számadások – úgynevezett „ratio”-k – állnak rendelkezésünkre. E számadásokban két név fordul elő gyakran, 1642-től Georg, 1646-tól Martin és Georg. Az 1642-ben szereplő Georg személye

⁵ 1636–38 között semmilyen tankönyv nem jelent meg az 1636-os Alsted-katekizmuson kívül, míg 1639–1641 között összesen hat, ebből öt biztosan Piscator kiadásában, a hatodik Bisterfeld *Logicája* volt 1641-ben.

⁶ Alsted végrendeletében ugyan Piscatorot bízta meg e feladattal, aki valamilyen okból ezt nem vitte végbe. Alsted végrendeletét Kruppa Tamás találta meg a Kemény-hagyatékban, neki köszönöm a másolatot. L. még *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655. III.* Szerk. HELTAI János. Bp. 2000., 1877. A továbbiakban: *RMNy*. A munka volumenét jelzi, hogy Bisterfeld 1641 áprilisára fejezte be az *Indexet*.

Consignatio Exim. Florim. Ad. G. ss. Dir. 3^m

1.	Jamur linguarum	-	770-793.
2.	V. J. bntum	—	775.
3.	Caes	—	807.
4.	Rhetorica	—	504.
5.	Colloq. Erasmi	—	348.
6.	Colloq. Coenarii	—	556.
7.	Oratoria	—	330.
8.	Logica	—	185.
9.	Gramma	—	359.
10.	Rudimenta	—	116.
11.	Caec. christus	—	354.
12.	Epist. Cicronis	—	891.
13.	Poetica Disc.	—	371.
14.	Instr. x vocabulor ³	—	793.
15.	Latium	—	653.
16.	Medulla latinata	—	586.
17.	Oratio Cicronis	—	936.
18.	Alphabetarum	—	15.

Consignatio | Miksa - 17-27
 | | Lordin
 Paulus Grammaton |
 | | m. r. Soc
 | |

A tankönyvek összeírása 1655-ből

találgatásokra ad okot, vagy Andreas Gregorius Schemnicensis lehetett⁷, vagy egy másik Geogról van szó. Az 1646-ban pestisben elhunyt Schemnicensist Brassai Major Márton követte, aki V. Ecsedy Judit szerint 1647-től működött a fejedelmi nyomdában⁸, Bisterfeld irataiban azonban már 1646-tól felbukkan a neve. Major – talán a szoros együttműködésnek köszönhetően – éppen Bisterfeld javaslatára kapott nemességet II. Rákóczi Györgytől 1651-ben⁹. A Georgiusként emlegetett másik nyomdász neve szerencsére azonosítható a forrásokból¹⁰, ő Mikó György, Brassai Major Márton társa, s az sem lehetetlen, hogy ő az a Georg, aki már az 1642-es *Ratió*ban is felbukkant, valószínűleg már korábban is nyomdászlegényként tevékenykedhetett. 1646 és 1649 között pontosan végigkövethetők a két nyomdásznak kifizetett összegek¹¹.

Az 1642-es feljegyzések a *Poetica* (13.), a *Grammatica* (9.), a *Catechesis* (11.) és a *Medulla* (16.) nyomdai munkálataival kapcsolatosak, de csak rövid és ötletszerűnek látszó számolgatásoknak látszanak¹². Míg Piscator *Poeticáját* és Alsted *Grammaticáját* 1642-ben, a *Catechismust* 1643-ban kiadták, a *Medullát* csak 1646-ban, de ezek szerint a tervek már 1642-ben készen lehettek rá. Részletesebben 1647. szeptember 24-től vezetett „ratio”-t Bisterfeld a következő művekre vonatkozóan: *Rudimenta* (10.), *Colloquia* (5.), *Catechismus* (11.), *Logica* (8.)¹³. A számadások érdekessége, hogy Bisterfeld aprólékosan lebontotta azokat az egyes kötetekre és az azokon belül is az egyes nyomdai műveletekre: a nyomdászok ívekként kapták a fizetséget, s plusz pénz járt a táblázatokért, például Piscator *Poeticájánál* 1642-ben ezek külön tételként szerepeltek: „Tres Tabulae unicus formae 160 d.”¹⁴.

További érdekes adatokat nyerhetünk a *Ratió*kából a nyomdai munkafolyamatokra vonatkozóan 1647–48-ból: ekkor – pontosabban 1647 október végétől – készült például az *Index* (14) Comenius *Januájához* (1). Két hetenként fizetett Bisterfeld a nyomdászoknak, akik karácsonyra készültek el az *L* jelzetű ívvel,

⁷ V. Ecsedy Judit szerint ő csak 1644-ben került a nyomda élére. L. V. ECSEDY Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári nyomda történetéhez.* = MKSz 1991. 41–61. itt 50. A továbbiakban: V. ECSEDY. Az 1635–43 közötti években nem ismerjük a nyomdász személyét.

⁸ V. ECSEDY: *i. m.* 50.

⁹ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 126. Nemesi oklevélének szövegét l. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Kiad. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. száradai szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 266–268.

¹⁰ Nagyszében Lt. 39. Bisterfeld írásával a következők: „Ratio inter me et Martinum Mayor et Georgium Miko typographos A. 1647. 27. Octobris”

¹¹ Nagyszében Lt. 28–31. pl. „1646. 23. Jan. Pro A et B in Logicam Georgio 280.” Két név szerepel még, Valentino és Andreae, akik pénzt kaptak, feltehetően ők voltak a nyomdászlegények.

¹² Nagyszében Lt. 15–16. A zárójeles számok a tanulmány végén közölt „Consignatio” tételeire utalnak.

¹³ Nagyszében Lt. 38–42.

¹⁴ Nagyszében Lt. 15.

~~...~~
 in es ma ... *Marinum Major*
 & *Georgina* ...
 A. 1647. 27. Oktobri.
 Pro indicia *Jannee convenimus*
 pro forma unâ *Colletti* 55 n.
 Impresori 55 n. & 6 nannos
 pro *Candelis* unâ *heliodorâ*
 Item unum curram *lygram*,
 & pro 6 formis *lingulis* arbor
 unâ *metrean* facta *vexam* tiki.
 4. Nov.
 Anfi *Marino* per *Georgina* Ter. Fl. X
 pro — — — — 2 — 1 — 60.
 Liberâ A. — — — — — — — — — —
 In antea facta *manu* *cladi*
Georgina *florens* *bras*: — — — — 7 — — — —
 Item *cladi* pro L. A. — — — — 2 — 1 — 10
 27. Oktobri: pro
Candelis — — — — — — — — — — 6
 4. Novembri *cladi* *Georgina*
 pro L. B. — — — — — — — — — — 10.
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — 6.
 18. Novembri.
 Soli pro *arbor* B, C, D, E, F.
Marino — — — — — — — — — — 10 — 8 — 50.
 Item pro *pro* *arbor* *althea* — — — — — — — — — — 10.
 quia pro forma *penis* 85 n.
Ordi *ipf* *florens* — — — — — — — — — — 7 — 60.
Unum *flor* *rationis* *phi*.
Capitolo.
Georgina pro L. D. G. — — — — — — — — — — 6 — 3 — 30.
 Item *flor* *2. X* 20:
 quia *unum* *arbor* *manu* *cladi*
reforsari.
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — 6.
 2. Decembri.
 Soli pro *arbor* G, H,
Marino — — — — — — — — — — 4 — 3 — 40
 pro *impresione* F, G. — — — — — — — — — — 4 — — — — 20.
aidan.
 30. Decembri.
 Soli *Georgina* *pro* *arbor* pro H
 — — — — — — — — — — 2 — 1 — 10
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — 10 — — — — 4.
 Item *cladi* pro J — — — — — — — — — — 2 — 1 — 10
 pro *Candelis* — — — — — — — — — — — — — — 4.

Bisterfeld saját kezű feljegyzései 1647-ből

de már akkor elkezdték Comenius *Januájának* az A jelű ívét nyomtatni, s attól kezdve párhuzamosan folyt a két mű nyomtatása. Az *Index* utolsó ívei *gg*, *hh*, *ii* jelzettel július 24-től kerültek sorra, míg az S jelű utolsó *Janua*-ív augusztus 20-án. A két művet tehát majdnem egy időben fejezték be¹⁵, és e feljegyzések alapján nem látszik helytállónak az a vélemény, hogy előbb 1647-ben kinyomtatták az *Indexet*, és a maradék vagy el nem adott példányokat 1648-ban hozzákötötték Comenius frissen kiadott *Januájához*¹⁶. A két művet együtt nyomtatták ugyan (hiszen Bisterfeld szándéka szerint egybe is tartoztak), de külön-külön is meg lehetett vásárolni őket. Pontosan rögzítette Bisterfeld a felhasznált papírmennyiséget is, amit Vízaknai Györggyel¹⁷ számolt el: 1647. augusztus 31-én, október 17-én, december 17-én, 1648. március 21-én, június 12-én és augusztus 6-án kapott tőle minden alkalommal 18 rizsma papírt 45 florenusért¹⁸. S aztán 1648. szeptember 1-jén új mű került a pré-lumra: Alsted *Latium in nucéja* (15). Ha nem is ilyen részletesen, de 1646-ban a *Logica*¹⁹ (8), 1647. első felében a *Rudimenta*²⁰ (10) és 1649-ben a *Rhetorica*²¹ (4) illetve 1651-ben a *Vestibulum*²² (2) kiadása is nyomon követhető.

A megrendelt tankönyvekből a példányszámok különbözőek voltak, így 1647-ben ezt jegyezte föl Bisterfeld: *Colloquia* 1000 (6), *secunda Colloquia* 500 (5), *Catechismo* 900 (11), *Logica* 500 (8)²³, de nem szabad elfelejteni, hogy ezek közül egyeseknek, például a *Logicának* már a többedik kiadása volt, a katekizmus pedig nemcsak a diákok körében volt kelendő, hanem a gyülekezetekben is, ez lehet a magyarázat a nagy különbségekre a példányszámokban.

A könyvek eladása és a bevételek összegyűjtése részben Bisterfeldre, részben a nyomdászokra hárult. 1641 decemberétől rendszeresen előfordulnak olyan adatok, hogy a könyvek eladásából mennyi bevétel származott: „Accepi ex sano Rhetorices 3 flor., 44 pf. Auß dem Cathecismus, Accepi ex sano catechismi 1 flor., Ex sano Rudimentam flor 1 ½.” Az iratok között található még egy kétoldalas összeírás „Pro impressione” címmel, amely mind a 18 tankönyv mellett feltünteti, hogy hány kiadásban jelent meg illetve hogy mennyi bevételük volt az adott könyv eladásából²⁴. Így például Alsted *Catechismusa* háromszor is kiadásra került (Pro Catechismo 3 evulgato)²⁵, mindannyiszor 8 florenus bevétel volt belőle, két kiadást élt

¹⁵ Nagyszeben Lt. 39–41.

¹⁶ L. az *RMNy* 2170. és 2211. tételeinek a jegyzeteit.

¹⁷ Bár Vízaknai György személyére nincs adat Makkainál (MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Bp. 1954.), a Bisterfeld-jegyzetekből kitűnik, hogy ő a fejedelem gyulafehérvári számadója.

¹⁸ Nagyszeben Lt. 41.

¹⁹ Nagyszeben Lt. 28.

²⁰ Nagyszeben Lt. 29.

²¹ Nagyszeben Lt. 31.

²² Nagyszeben Lt. 59–61.

²³ Nagyszeben Lt. 36–37.

²⁴ Nagyszeben Lt. 93–94.

²⁵ 1642 előtt három kiadását ismerjük a *Catechismusnak*, 1635-ből (*RMNy* 1578), 1636-ból (*RMNy* 1640) és 1639-ből (*RMNy* 1764).

meg a *Grammatica* (9), az *Oratoria* (7), a *Rudimenta* (10) a *Rhetorica* (4) és a *Logica* (8). A tankönyvek eladásából 936 florenos és 60 dénárnyi bevételük volt 1654 körül²⁶. Itt azonban feltűnik, hogy a *Grammaticának* és a *Rudimentának* csak egy-egy kiadásáról tudunk ezekből az évekből. Vagyis a *Grammaticát* 1642 után is még egyszer ki kellett hogy adják, a *Rudimenta* negyedik kiadása pedig 1641 és 1646 közé esett²⁷. Hasonlóan feltételezem Bisterfeld *Logicájának* és Piscator *Rhetoricájának* újabb kiadásait, azzal a különbséggel, hogy ezekre több információ is található a forrásokban: a *Logicának* egy 1647-es számadásban 500 példányáról jegyeznek föl nyomdai kiadásokat²⁸, a *Rhetoricáról* pedig 1649-ben²⁹, azaz újabb tételekkel egészíthetjük ki a régi magyarországi nyomtatványok listáját. Ugyancsak új tétel a *Vestibulum* 1651-es kiadása, ebből ezer példány készült május és november között³⁰.

Egy 1654. március 18-án keletkezett iratban, amely szerint is Bisterfeld feladata volt a tankönyvek szétosztása illetve őrzése, feltüntették az összes addigi nyomdai költségeket:

Anno 1654. die 18. Martij institutae sunt rationes de exemplaribus Collegium
Albensis concernentibus, curae fideique p.m. Excell. Dni Johannis Henrici
Bisterfeldij commissis, perque illius fidelitatem dividendis vel conservandis.
Desiderant(ur) ex omnibus exemplaribus pro 2523 f. 10 d.
Codex expensi Cl. Dni Joh.-Henrici Bisterfeldij hic summam Conjectus

Typographis	936,60
Pro papyro	1270,00
Pro lignis Typographo	140,00
Pro vulgari oleo	10,00
Pro Clausuris	10,00
Pro oleo olivae	6,00
Pro pice	8,00
Pro pilis	2,00
Pro alutis	6,00
Pro Varijs necessitatibus	6,00
Adsunt adhuc exemplaria pro	2489,50 ³¹

²⁶ Az iraton nem szerepel dátum, de az eddigieknek megfelelően 1642–55 közötti időszakot vettem a kiadásoknál figyelembe. A kézírás egyébként megegyezik a 66. lapon található listának a kézírásával (l. 31. j.), s tartalmilag is összeillenek, így feltételezésem szerint ez az összeírás is 1654-ben keletkezett.

²⁷ Az 1640-es címlapon szerepel, hogy ez a harmadik kiadás, az 1647-esen pedig, hogy ez már az ötödik, így kellett lennie egy negyedik kiadásnak is 1641–1646 között.

²⁸ Nagyszében Lt. TXII/36.

²⁹ Nagyszében Lt. 31. Ez nem lehet azonos az ugyancsak 1649-es váradi kiadással (RMNy 2302), hiszen a forrás szerint egyértelműen a gyulafehérvári nyomdász kapott érte fizetséget: „Anno 1649 Pro Rhetorica 12. Junij Martino Typ. 300 d., Item 23. Junij 590 d., Martino pro Rhet. 300 d.”

³⁰ Nagyszében Lt. 59.

³¹ Nagyszében Lt. 66.

A tankönyvkiadás programja

A V. Ecsedy Judit által megadott számokat („a fejedelmi nyomda működése idejéből 30 tankönyv megjelenése ismeretes összesen 41 kiadásban”³²) tehát úgy módosíthatjuk, hogy 1642 és 1655 között a harminc tankönyvből tizennyolc egy kompakt oktatási program része volt, amelyek megírását, szerkesztését és kiadását az akadémia vezető tanárai vállalták magukra, ebben az időszakban főleg Bisterfeld. (Míg az 1643-as Cato-kötetet Piscator rendezte sajtó alá, a későbbiek feltehetőleg mindet Bisterfeld.) A program alapjait egyébként még 1630-ban a kollégiumi törvényekben rögzítették³³. Bennünket most a tantervre vonatkozó pontok érdekelnek: a gyulafehérvári akadémián az folytathatott teológiai vagy bölcsészeti tanulmányokat három évben, aki előbb befejezte az ötéves köziskolát. Ennek az első osztályában meg kellett tanulni latinul olvasni és írni. A másodikban a latin nyelvtan került sorra, a harmadikban a magyar-latin fordítások mellé már a latin költészet elemeit, főképp Terentius oktatását iktatták be, s elkezdődött a görög nyelv oktatása. A negyedik osztályban Cicero *Officia* című könyvével képezték tovább latintudásukat, a fordításokat és szövegátalakításokat önálló költeményekkel koronázták meg. Tovább folyt a görög nyelv tanulása és elkezdték a retorika és logika alapjait megismerni. Végül az ötödik osztályban a logika és retorika szabályait már tudni kellett használni a gyakorlatban is, és a görög nyelvtant alaposan el kellett sajátítani.

A köziskola nyelvi tantárgyai feltűnő hasonlóságot mutatnak a herborni főiskola paedagogiumában előadottakéval. Alstedék távozását megelőző évekből több nyomtatott tanterv is fönmaradt, ezek szolgálnak az összehasonlítás alapjául³⁴. Az alább közölt táblázat megengedi, hogy egy-két fontos következtetést levonjunk: mind Herbornban, mind Gyulafehérváron erős retorikai-filológiai képzettséget nyújtottak a tudásra szomjazóknak, a keresztény tanok megértéséhez és magyarázásához három fő dologra volt szükség: nyelvtanulásra, ékesszólásra és a keresztény katekizmus tanulmányozására³⁵. A nyelvi képzést illetően bár Herbornban a diákok erősebb latintudással ültek be a középiskola padjaiba, a gyulafehérvári tanterv alapján e hátrányt a magyar tanulók hamar behozták. A görögoktatás szinte párhuzamosan haladt, viszont míg a herborniak belekóstoltak a héber nyelvbe, addig a magyar deákok a héberrel csak a hároméves felsőbb tanulmányok során ismerkedtek meg alaposabban. A legfontosabb különbség mégis a rámizmus hatásában

³² V. ECSEDY: i. m. 48.

³³ *A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata*. Közli SZABÓ Károly. = *Történelmi Tár* 1879. 797–805., magyarul ugyanez VÁRÓ Ferencz: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 108–117. A továbbiakban: VÁRÓ

³⁴ *Index lectionum*. Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. Abt. 171. H 994. 112.

³⁵ HOTSON, Howard: *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance and Reformation, and universal Reform*. Oxford–New York, 2000. 21. a továbbiakban: HOTSON, illetve HELTAI János: *Néhány gondolat XVI–XVII. századi protestáns iskolaügyünkről*. = CREDO, Evangélikus Műhely 1996. 3–4. sz. 25–28. itt 25.

ragadható meg: míg Herbornban a főiskola alaptörvényeibe is beiktatták a rámista dialektika oktatásának a szükségességét, és maga az *Index Lectionum* is Ramus tanainak erősségét tükrözi³⁶, addig Gyulafehérvárott óvakodtak bárhol is Ramus, de akár más kortárs pedagógiai irányzat nevét megemlíteni.

Classis	Herborn, Paedagogium	Gyulafehérvár, Publica schola
<i>Primae</i>	Dialectica Rami, Rudimenta Linguae Hebraicae, Syntagma Graeca, Cicero Orationum, Vergilius, Iscoratis	Alphabetum et lectio latina expedita, Declinationes et conjugationes, Radices lingvae latinae
<i>Secundae</i>	Rudimenta Dialecticae Rameae, Cicero, Vergilius, Buchananus	Grammatica latina, Nomenclatura latina, Variatio Grammatica inchoator, Brevissima exercitia styli latini dictantor
<i>Tertiae</i>	Grammatica Latina Philippo-Rameae, Epistolae Ciceronis, Golius	Grammaticae latinae colophon imponitor, Lectio lingvae Graecae, Rudimenta Poeseos latinae proponuntor, Terentius, Radices lingvae graecae
<i>Quartae</i>	Colloquia Corderii, Disticha Catonis, Radices lingvae latinae, Textus dominicales Graece	Rudimenta Logices et Rhetorices, Elementa Grammaticae Graecae, Officia Ciceronis et Horatius, Liber Graecus ex Novo Testamento
<i>Quintae</i>	Rudimenta Grammaticae Philippo-Rameae, Colloquia Corderii, Radices latine, Lectio Graecae lingvae	Praecepta Logices et Rhetorices, Orator Graecus et Latinus, itemque Poeta Graecus et Latinus explicator

Nézzük, hogy milyen tankönyvek használatát vezették be ehhez a programhoz a német professzorok Erdélyben. A latin nyelv alapjait Alsted és később Comenius könyvei írták le, a lexikát olyan szójegyzékek segítségével bővíthették a diákok, mint a Csaolczi–Bihari féle *Index vocabulorum* (latin–magyar szótár), Alstedtől a *Latium in nuce* (értelmező szójegyzék), s Wendelinustól a *Medulla Latinitatis* (latin kifejezésgyűjtemény magyar értelmezésekkel). Piscator a retorikát, a szónoklattan és a poétikát foglalta össze rövid tankönyvekben, míg Bisterfeld a logikát. Az oktatásban használták még Alsted katekizmusát, valamint a klaszszikus szöveggyűjteményeket (Cato, Erasmus, Corderius és Cicero). Az egységesítést a könyvek külső megjelenése is tükrözte, hiszen egy kivételével (Wendelinus *Medulla Latinitatis* 12°) mind nyolcadrés formátumban, szinte sorozatot alkotva jelentek meg³⁷.

³⁶ HOTSON: *i. m.* 21.

³⁷ V. ECSÉDY: *i. m.* 48.

Az is a gyulafehérvári oktatási programról felvázolt képhez tartozik, hogy Alsted még 1634–35-ben megjelent görög és héber–káldeus nyelvkönyveit nem adták ki többet, mindez azt a gyanúkat erősíti, hogy Alsted halála után nem folyt komoly görög és hébertanítás sem az akadémián, sem a köziskolában³⁸. Apácai Csere János, aki 1643–48 között tanult ott, erről szolt:

arra fordítám az igyekezetemet, hogy jobban tanulnám a zsidó nyelvet, melynek a tanulásához a nagytudományú Árkosi Benedek úrnak javaslása szerint már ez előtt fogtam vala, de sokra nem meheték, mivelhogy abban az időben (oh idő! oh, mostoha idő!) senki sem volt a gyulafehérvári gyülekezetben, aki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanítás által egyebekkel közlötte volna³⁹.

Az tehát feltételezhető, hogy Bisterfeld egyáltalán nem tanított sem héber nyelvet, sem görögöt ebben az időben. Hogy a felsorolt tankönyvek mellett milyenekből oktathattak még a professzorok és a tanárok a teológia és a bölcsészet felső három évfolyamában, erről kevés ismerettel rendelkezünk. Idézhetjük Tolnai Dali János esetét Patakon, aki Keckermann logikája helyett Ramusét próbálta bevezetni, de mind a tanári kar, mind az egyházi előljárók részéről heves ellenállásba ütközött, később viszont Amesius magyarázta a diákoknak⁴⁰. Bisterfeld, mint a filozófia professzora például nem csak logikát adott elő, hanem metafizikát, matematikát és fizikát, Alsted halála után pedig átvette a teológiát is. A metafizikáját kiadta 1652-ben Gyulafehérvárott – talán éppen oktatási segédanyagként szánta⁴¹ –, a teológia előadásairól pedig teológiai vizsgatételek és disputációk⁴² révén alkothatunk fogalmat magunknak. Ugyanakkor ez a két saját műve nincs a tankönyvlistán, ez is azt jelenti, hogy azon csak az alsó öt osztály tankönyveit tüntették fel.

³⁸ Érdekes, hogy Alstedék csak a héber nyelvet akarták maguk oktatni a teológiai fakultáson, és a többi nyelv (görög, káldeus) tanítására külön egy negyedik professzort tartottak szükségesnek alkalmazni az akadémián, amint azt az 1630-as programjukban kifejtették. I. KONCZ: *i. m.* 200.

³⁹ APÁCAI CSERE JÁNOS: *Magyar enciklopédia*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1979. 658. a továbbiakban: APÁCAI. L. még BÀN Imre: *Apácai Csere János*. Bp. 1958. 51. A továbbiakban: BÀN

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 66–67. L. még Michael Halicius könyvjegyzékét, akinek tulajdonában volt egy kézirat Tolnai Dali Amesius-előadásairól (395. *Explicationes Amesianae Johannis Tolnai, in 8vo*). In: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./ 208.

⁴¹ Philosophiae Primae Seminarium ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumque(ue) clavem porrigat a Johanne-Henrico Bisterfeldio (RMNy 2415)

⁴² Gladii spiritus ignei, vivi et ancipitis, seu Sripturae(!) sacrae divina eminentia et efficientia (RMNy 2464)

További új RMNy-tételek

Három olyan tétel is található az összeírásban, amelyek ugyan nagy példányszámban jelentek meg, mára mégsem maradt belőlük⁴³:

1. *Colloquia Erasmi* (5.)
2. *Colloquia Corderij* (6.)
3. *Alphabetarium* (18.)

Közülük a két *Colloquia* számvetése 1647-ben készült, de a forrásokban nincs arra utalás, hogy ekkor ki is nyomtatták volna őket⁴⁴. Erasmus *Colloquiájának* a kiadására még nem volt példa Erdélyben. Igaz, a legfrissebb Erasmus-fordítás nem is olyan régen készült el Salánki György tollából⁴⁵, de a *Colloquiát* és más Erasmus-műveket általában a külföldi utak során szerezték be a peregrinus diákok. A latin nyelvkönyvnek íródott, dialógusokat tartalmazó *Colloquia* számos európai iskolában tankönyvként szerepelt a kora újkorban, és a XVII. század közepén tehát a gyulafehérvári iskolában is hivatalos tananyag lett. Ennek a párja Corderius műve, amely mint a fenti táblázatból látható, Herbornban is fontos tankönyvnek számított. Maturinus Corderius francia grammatikus volt a XVI. század közepén, Genfben tanított, s számos nyelvtankönyvet szerzett, köztük a *Colloquiorum seu dialogorum graecorum speciment* is⁴⁶. Corderius beszélgetéseinek léteznek egyébként kolozsvári kiadásai is 1697-ből és 1703-ból⁴⁷. A XVII. század közepéről pedig ismeretes olyan kiadás Európában, ahol Erasmus *Colloquiája* Corderiuséval együtt jelent meg⁴⁸.

Mindkét beszélgetésgyűjtemény az 1643-ban Piscator által szerkesztett Cato-kötetet követhette céljaiban: a latin nyelv tisztaságát megőrizni és a tudást fejleszteni. S ezt a törekvést koronázta meg Bisterfeld a két Cicero-kiadással is: 1651-ben az *Epistolarum selectarum libri tres* (12.), 1652-ben pedig az *Orationum selectarum liber* (17.) látott napvilágot a gyulafehérvári nyomdában. A fent leírt három új RMNy-tétel közül a legkevesebbet az *Alphabetarium*ról tudunk, címe szerint latin ábécés-könyv, amely a legelső osztályban szolgálhatott tankönyvként a latin nyelv alapjaiba való bevezetésre. 1648 decemberében már készen volt, mert ekkor eladtak belőle két példányt⁴⁹.

⁴³ Éppen a magas példányszámuk miatt bízhatunk a felbukkanásukban erdélyi könyvtárakban.

⁴⁴ Nagyszében Lt. TXII/36, 1650-re viszont biztosan elkészültek, hiszen Csulai György ekkor már *Colloquia*-példányokat ajándékozott a vásárhelyi kollégiumnak, l. az összefoglalást.

⁴⁵ *Roterdami Rezmánnak a keresztény vitézseget tanító kézben viselő könyvetskéje*. Leiden, 1627. (RMNy 1397)

⁴⁶ JÖCHER, C. G.: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. Leipzig, 1750. I. Theil 2091.

⁴⁷ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II.* (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok), Bp. 1885. 1878 és 2156

⁴⁸ *Theophili Georgi Allgemeines Europäisches Bücher-Lexikon*. Leipzig, 1742. 326.

⁴⁹ Nagyszében Lt. 48. Bisterfeld ezt jegyzi föl: „2. Dec. 1648. accepit ... 2 Alphabeta – 18.”

Mennyire volt korszerű a tankönyvkiadási program?

Apácai 1653-as gyulafehérvári székfoglaló beszédében súlyos kritikával illette az akadémiát („ne halaszd tovább alapos megújításodat ... s holnap vagy holnapután ismét valamennyi magyar iskola fejévé leszel”⁵⁰). Bírálata szerint a tanítási módszerek és a tárgyak elavultak, a diákok elpártoltak innen. Az egyik kifogásolt elem éppen Alsted nyelvtanának az értelmetlen súlykolása volt, mert mi is a teendője az első segédtanítónak, kérdezte Apácai: „Alstedius nyelvtanát kell szorgalmasan beemléztetnie, és azt állandóan magyaráznia.”⁵¹ Valószínűleg éppen Alsted és Comenius eltérő nyelvtanítási módszereire figyeltek fel Piscatorék, amikor 1643-tól Comenius latinkönyvét tananyaggá tették⁵². Alsted a nyelvtanulás legunalmasabb módját választotta, amikor elsősorban a nyelvtani szabályok megtanulására építve grammatikát gyakoroltatott, s eztán vett elő szöveget, szemben Comeniusszal, aki a szövegből indult ki. Visszatérve Apácaihoz, az ő reformjainak a lényege, hogy a diákok lépcsőzetesen haladjanak tanulmányaikban és ne erőltessék őket a tanárok. Előbb sajátítsák el a magyar nyelvet, majd ezt kövesse a latin, a görög és a héber. Eztán léphetnek felsőbb osztályba, ahol különböző szakcsoportokhoz kérhetnek magukat. A logika, szónoklattan és grammatika nyomasztó túlsúlyát a tananyagban „a kellemes matematikai és fizikai tudományokkal” kellene ellensúlyozni.

Apácai – aki a természettudományok felé feszegette volna szívesen e szoros nyelvi-retorikai képzést – keserű véleményét tökéletesen igazolja az 1655-ös tankönyvlista. Bár Comenius nyelvkönyvei, a tanulást segítő szótárak korszerűek, Piscator és Bisterfeld művei sem kifogásolhatók a modernség tekintetében, az oktatás szerkezetének egyoldalúsága valóban feltűnő⁵³. Ekkoriban négy rektor tanított a fő professzor mellett szintaktikát, poétikát, retorikát, és logikát. Bisterfeld úgy tűnik, hogy az 1650-es években a filozófiával szemben a teológiaoktatást

⁵⁰ APÁCAI: *i. m.* 650.

⁵¹ APÁCAI: *i. m.* 651. Tótfalusi Kis Miklós szerint más problémák is voltak Alsted könyveivel: „Nemcsak az élő tudós embereknek a munkáikban, hanem a megholtaknak is kinyomtatott és világ eleibe terjesztett munkáikban megeshettek és meg is estenek afféle mendumok, melyek tőlünk megjobbítást kívánnak. Bizony a *Rudimentában*, mely töménteni vétekekkel volt teljes, néhol találtunk olyakra is, melyek nem az impressor által estenek, hanem az authornak valami oscitantiája miatt, melyeket is a többivel együtt corrigálnunk kellett.” L. M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Maga személyének ... mentsége*. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Kiad. BITSKEY István. Bp. 1982. 428.

⁵² Patakon pl. más tankönyveket használtak a latinoktatásra, erről így írt Tolnai István 1637. július 6-án Rákóczi Györgynek: „Mivel kegyelmes uram az centuriákat legáltaljabb utjának tartom én is az deák nyelvnek megtanulására. Felvették ugyan az mi Scholáinkban sok helyen, nemcsak Patakon, de azon renddel és oly hasznosan nem tudják tanítani az Scholamesterek, mint Kereszturi uram szokta.” *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1875. 3112–3114. Az idézetben ERDÖBENYEI DEÁK János 1635-ben kiadott *Janua lingvarumátról* van szó (RMNy 1613)

⁵³ Már Bán Imre is felfigyelt erre az egyoldalúságra, a tervezeten Johann Sturm szónokképző iskolájának a hatását vélte felfedezni. L. BÁN: *i. m.* 44.

részesítette előnyben⁵⁴, így Apácai sikerrel robbanhatott be újszerű módszereivel s magyar nyelvű magyarázataival:

Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni, fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fodíttatni magyarra a poetákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicosodások voltak akkor) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronómiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy az ő Georgicáját írni és tanulni kezdék a theológiára és filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professornak ... nagy gyalázatjára és bosszúságára.⁵⁵

Mégis, mind Apácaival, de főleg Bethlennel szemben védelmünkbe kell venni az idézetben lekicsinyelt tanárokat, akik – Bethlen nyomán – nem tűnnek szakmájukhoz értő embereknek, holott mindig a legkiválóbb, külföldön egyetemet járt deákokat választottak ki ezekre az állásokra⁵⁶. Apácai mellett ott volt Johann Crispinus, morvaországi menekült, aki a gyulafehérvári kollégiumban tanult, majd Hollandiába és Angliába került egyetemekre, s az akadémián a logika tanítása volt a feladata⁵⁷. A másikuk Bihari Ferenc, a szintaktika tanára, szintén Bisterfeld-tanítvány, aki megjárta Hollandiát, s Csaholczi Pap Jánossal együtt kiadta az *Index vocabulorum*ot 1647-ben, azaz egy latin–magyar szójegyzéket Comenius *Januájához*⁵⁸. Apácainak az szűrhatott szemet, hogy mind Bisterfeld, mind Crispinus külföldiek voltak, és tény, hogy korábban is azok oktattak az akadémián, akik Bisterfeld tanítványaiként végeztek külföldi egyetemeken⁵⁹. A negyedik – retorikát oktató – rektor nevét nem ismerjük, talán az az Árkosi Benedek működött még ott, akit 1649-ben elmozdítottak, majd Bisterfeld és Medgyesi Pál sürgetésére még abban az évben vissza is helyezték állásába⁶⁰.

⁵⁴ L. Bethlen Miklós *Élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1980. 547. „a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor”, a továbbiakban: BETHLEN, illetve jellemző adat az 1651-ben kiadott *Beata Beatae Virginis Ars* és az 1653-as *Gladii spiritus ignei*, amelyek mindegyike református teológiai vizsgáteleket tartalmaz. Az elsőként említett mű alapján tudható, hogy 1651 második felében több alkalommal vitatták meg ezeket a tétételeket a kollégiumban Bisterfeld vezetésével.

⁵⁵ BETHLEN: *i. m.* 551.

⁵⁶ Bethlent kritika nélkül használta Bán Imre, s Apácai helyzetét megalázónak tartotta, szerinte nála képzetlenebb tanárok oktattak magasabb osztályokban. L. BÁN: *i. m.* 395.

⁵⁷ Herepei János egyébként már tisztázta Crispinust a vádak alól, l. *Crispinus János és Apáczai fehérvári mestertársai*. In: UÓ: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apácai és kortársai*. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1966. 531–537. A továbbiakban: HERPEI: *Adattár II.*

⁵⁸ L. BIHARI Ferenc, In: HERPEI: *Adattár II. i. m.* 538–539.

⁵⁹ A korábbi tanárok közt volt pl. az a Veresegyházi Szentyel János, aki Comeniusnál járt 1643-ban Bisterfeld megbízásából, hogy a módszereit megtanulja. 1646-ban és 1648-ban tanított az akadémián.

⁶⁰ L. ÁRKOSI Mihály Benedek, In: Herepei: *Adattár II. i. m.* 318–323. itt 321.

Kapcsolat Szenci Kertész Ábrahámmal

Váradon Szenci Kertész Ábrahám jóvoltából a gyulafehérvárihoz hasonló méreteket öltött a nyomda, és a profiljuk között is akadtak megegyezések, amennyiben főként tankönyveket és teológiai írásokat adtak ki, igaz, Váradon markánsan a puritánus szellemiségű szerzőket részesítette előnyben Szenci Kertész. Bisterfeld és az ő együttműködését tankönyvek ügyében egy 1647. január 11-i feljegyzés bizonyítja:

Mihi D. Abrahamo Szenci
Exemplaria 60 Oratoria pro 18
75 Rhetorica pro 15
60 Logica pro 15
6 Gramma(tica) pro 25
10 Medulla [olvashatatlan]⁶¹

De Szenci Kertész nemcsak átvette e könyveket nagyobb példányszámban – talán ő is árulta vagy terjesztette őket –, hanem közülük az első hármat újra ki is adta: 1649-ben Bisterfeld *Logicáját* és Piscator *Oratoriáját* illetve *Rhetoricáját*, 1651-ben pedig Alsted *Cathecismusát*. Ezt akár a váradi iskola szükségleteivel is magyarázhatjuk, ám az is szembeszökő, hogy bizonyos változások történtek a szövegekben: mind Bisterfeld *Logicájához*, mind Piscator *Oratoriájához* egy-egy függelékkel csatoltak⁶². Piscator *Oratoriájának* az új része: *Cyclognomonica oratoria in usum juventutis collecta*. Erről Szentpéteri Márton állapította meg, hogy a szöveg Alstedtől származik és az ő korábbi műveiből vették át gyakorlatilag változtatás nélkül⁶³. A *Logica* esetében a *Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia et tribus superibus facultatibus* című újonnan hozzáadott részről azt írja Bartók István, hogy „gyanítható, hogy nem is Bisterfeldtől származik, hanem nála radikálisabb rámistáktól”⁶⁴. Nos, a radikálisabb rámista Alsted volt, ugyanis a szöveg szó szerinti átvétel az ő *Encyclopaediájából*⁶⁵. Azt Szentpéteri sem tudta eldönteni, hogy vajon ki lehetett a szerkesztő. Piscator 1647 végén visszatért ha-

⁶¹ Nagyszében Lt. 28.

⁶² Szenci Kertész kiadványaiban nem tekinthető szokatlan eljárásnak a szövegbe való beavatkozás. Tarnai Andor is felhívta a figyelmet az előszó megcsonkítására az 1656-os *Orator Extemporaneus* (RMK II 866) kapcsán, ő Szenci Kertész Ábrahámot látja e szerkesztői módszer mögött. L. TARNAI Andor: *A váradi Orator extemporaneus*. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Szerk. JANKOVICS József. Bp. 1994. 365–378.

⁶³ SZENTPÉTERI Márton: *Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta Oratoriae-jában*. = ItK 2000. 129–165. itt 135.

⁶⁴ BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp. 1998. 89. A továbbiakban: BARTÓK

⁶⁵ L. ALSTED, Johann Heinrich: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herbom, 1630. A „Logica” című rész harmadik sectiójának az első négy fejezetét vették át a váradi kiadásban.

zájába⁶⁶, tehát ő nagy valószínűséggel kizárható. Mivel Bisterfeld igen nagy tekintéllyel bírt Erdélyben, és Szenci Kertész más, nála megjelent tankönyvek esetében is konzultált tudományokban járatos kiváló férfiúkkal⁶⁷, így elképzelhetetlennek tartom, hogy Bisterfeld tankönyvét olyan résszel egészítette volna ki Váradon, amellyel ő nem értett volna egyet vagy egyáltalán, hogy nem maga engedélyezte volna. Sőt, Piscator *Oratoriájának* az Alsted-szöveggel való kiegészítését is inkább Bisterfeld szerkesztésének vélem, mint Szenci Kertész Ábraháménak. Nem valószínű, hogy a nyomdász Bisterfeld tudtán kívül bele mert volna nyúlni a szövegbe. További Gyulafehérvár–Várad kapcsolatra mutatnak egyes könyvtételek Szenci Kertész nemrég felfedezett hagyatéki leltárában: mind az ábécéskönyv, mind Corderius *Colloquiája* szerepelnek ebben az összeírásban⁶⁸.

Gyulafehérvár: a protestáns iskolaminta

Összegezve az elmondottakat, 1642-től Bisterfeld volt a felelős a tankönyvkiadásért, személyesen felügyelte a nyomdászokat, ő folyósította az anyagiakat is a számukra. Ő határozta meg, hogy milyen tankönyvek jelenjenek meg a gyulafehérvári nyomdában. A források alapján a példányszámokról is világos képet kaphattunk, az első kiadások esetében általában ötszáz-ezer példányra szolt a megrendelés, míg a többedszeri kiadásnál ennél valamivel kevesebb, körülbelül ötszáz-kilencszáz példányra volt szükség. Még ha a tankönyvellátást nem egy évre, hanem évekre előre bebiztosították, akkor sem csupán – bár nem ismerjük az egy évben beiratkozott diákok számát – a gyulafehérvári kollégium tanulóihoz jutottak el ezek a könyvek. Ezt tükrözik mind az intézmények, mind a magánhagyatékok könyvösszeírásai. A diákok, ha éppen nem vásárolták meg e tankönyveket, a könyvtárból kikölcsönözhatték azokat, csak egy példát idézzünk, Csulai György püspök adományát a vásárhelyi kollégiumnak 1650-ből és 1653-ból, e listán az új tételek, Erasmus és Corderius művei is felbukkantak már:

Grammatica Alstedii exempl. 4.
Eiusdem Latium in nuce exempl. 4.
Medulla latinitatis exempl. 4.
Rhetorica Piscatoris exempl. 4.
Logica Domini Bisterfeldii exempl. 4.

⁶⁶ Más források szerint Erdélyben halt meg, ennek kiderítése, egyáltalán Piscator erdélyi működésének a feldolgozása még várat magára.

⁶⁷ BARTÓK: *i. m.* 119.

⁶⁸ L. MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám, a könyvkereskedő és kapcsolatai*, illetve V. ECSEDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben (Szenci Kertész Ábrahám tipográfiajának hagyatéki leltára tükrében)*. A tanulmányok és a hagyatéki leltár a következő kötetben olvashatók: *200 éves a Teleki-téka*. Emlékkötet. Szerk. DEÉ NAGY Anikó. Marosvásárhely, 2002. 360–379., és 380–400.

Rudimenta Oratoriae exempl. 4.
Catechesis exempl. 6.
Index Januae 2.
Janua Comenii
Corderii Colloquia⁶⁹

Ciceronis orationes exempl. 8.
Ejusdem Epistolae Famil(iares) exempl. 8.
Corderii Colloquia
Erasmi Colloquia
Janua Comenii Latino-Hungarica⁷⁰

Mindez azt is jelenti, hogy a gyulafehérvári akadémia alsó öt osztályának az oktatási programja egyfajta mintaként állt a többi református intézmény előtt. Egyrészt az akadémiáról kikerült tanárok vitték magukkal a kész tananyagot, példa lehet erre a zempléni egyházmegye 1648. június 20-i tanmenete, ahol a következő tankönyveket jelölik meg használatra: Alphabetarium, Donatus, Comenius, Cato, Corderius és Erasmus⁷¹. Másrészt I. Rákóczi György hathatós segítsége is szerepet játszott a tankönyvek széleskörű elterjesztésében, 1645-ben így utasította fiát:

Parancsoljuk minél hamarébb küldj Fejérvárról ingyenesen Munkácsra Rudimenta linguae latinae exemplart No. 50, katekesist deákul s magyarul Nro. 100, melylyel ne is késedelmezzél.⁷²

Igen markánsan rajzolódik ki ebből az idézetből a fejedelmi művelődéspolitikai. A meglévő református középszintű iskolai hálózatba (Gyulafehérvár, Kolozsvár, Várad, Marosvásárhely illetve Patak és Debrecen) igyekezett mind több települést bevonni, 1644–45-ös leveleiben Kassát és Munkácsot reméli újabb központokként⁷³. Rákóczi mindig is külön figyelmet fordított arra, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomda termékei a lehető legszélesebb körben elérhetővé

⁶⁹ Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2./ 92.

⁷⁰ Uo. 93. Látható, hogy a 18 tankönyvből 13-at több példányban is a marosvásárhelyi kollégiumnak ajándékozott.

⁷¹ NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. 112.

⁷² *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése* /Magyar Történelmi Emlékek, Első Osztály, Okmánytár 24/, Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1875. 302. A továbbiakban: SZILÁGYI

⁷³ Kassára vonatkozóan: Itt Kassán akarok egy akademikus mestert tartanunk, ki által ha magát jól fogja viselni, nagy előmenetele lenne itt az isten tisztességének. (Kassa, 1644. augusztus) SZILÁGYI: *i. m.* 229., Munkácsra: Akarván az úr isten dicsőségét terjeszteni, mi Munkács városában academicus mestert állattunk, kinek rövid nap az tanításhoz kell kezdeni. (Nyíres, 1645. január 24.) SZILÁGYI: *i. m.* 302.

váljanak. Számos bizonyítéka maradt a gyülekezeteknek, iskoláknak szánt könyvajándékainak⁷⁴ vagy az adományokról szóló rendelkezéseinek⁷⁵.

Bisterfeldék törekvése az volt, hogy jó latinistákat képezzenek, biztos nyelvtudással rendelkezőket, akik ezután teológiai-bölcsészeti képzésben is részesültek, majd a legtehetségesebbek egyetemeken fejleszthették tovább a tudásukat. Ehhez a programhoz maguk a professzorok biztosították a megfelelő tankönyveket, amelyek viszonylag korszerűek és jók voltak, Bartók István értékelése szerint szinkretikusak, vagyis többféle módszert gyúrtak össze bennük⁷⁶. Idézzük tovább Bartók véleményét: „Az adott korszak grammatikai irodalmának vizsgálatát összefoglalva elmondható, hogy a középfokú képzést illetően Magyarország és Erdély nem maradt el az európai átlagtól”⁷⁷. Ezt az ítéletet az is alátámasztja, hogy Bisterfeldék olyan szöveggyűjteményekkel és szótárakkal egészítették ki a tanulnivalókat, amelyeknek a mintáit korabeli holland és nyugat-fríz akadémiákon használták. A német tanárok neves főiskoláról érkeztek Erdélybe egy olyan akadémiára, amely semmiféle tradícióval nem rendelkezett, és ezért a legfontosabb német és francia példákat tartották szem előtt, amikor a működés alapelveit kidolgozták 1630-ban. Ugyanakkor – Apácai hazatérésének idején – az oktatás szerkezete elavult volt, túlnyomó többségbe kerültek a nyelvi-retorikai tárgyak, bár tagadhatatlan, hogy ezek oktatásában reformtörekvések mutatkoztak, főleg Comenius nyomán. Bisterfeldnél is bizonyos változás mehetett végbe, talán mert óvatos volt, talán más csalódások miatt, de nem adta elő, amit a harmincas-negyvenes években Porcsalmi András másolataiból ismerünk, hiszen akkor matematikát, fizikát, asztrológiát, kozmológiát is tanított (igaz, a felsőbb évfolyamokon)⁷⁸, akárcsak később Apácai. Az ötvenes években a hangsúlyok a teológia, azon belül is a Szentírás magyarázata felé tolódtak el nála. Ebben tetten érhető egyrészt egy belső motíváció, másrészt ami Gyulafehérvárott kirajzolódott, az a püspök – Geleji Katona

⁷⁴ Alsted *Prodromus*át gyönyörű kötésben ajándékozta a fejedelem a debreceni kollégiumnak 1641-ben, ez a példány ma is megvan. L. MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996. 38. A továbbiakban: MONOK

⁷⁵ Szinte missziós tevékenységet folytattak mind ő, mind Lorántffy Zsuzsanna. Rákóczi György hihetetlen erőfeszítéseit tükrözi például egy 1642-es levele, ebben Geleji Katona István *Praeconium*ának a szétosztásáról rendelkezik. A példányokból még a távoli Buda, Kecskemét és Körös, tehát különösen a Hódoltság református egyházaiba kellett eljuttatni. L. MONOK: *i. m.* 32. Rákóczi művelődéspolitikájáról uo. XVIII–XXI. A fejedelemasszony saját maga készítette az egyházközségeknek az ajándékokat: kendőket és terítőket hímzett. L. PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Kiad. JÓSVAINÉ DANKÓ Katalin. Sárospatak, 2000. 9–67. itt 54–55.

⁷⁶ BARTÓK: *i. m.* 28., 86–87., 117. Jelentős Keckermann, Ramus és az egyéb (lullista) irányzatok hatása náluk.

⁷⁷ BARTÓK: *i. m.* 57.

⁷⁸ Éppen Porcsalmi előadásmásolatai bizonyítják, hogy nincs igaza Bán Imrének, amikor ezt állítja: „Látnivaló, hogy ez a tanterv kizárólag a nyelvi, retorikus képzés szolgálatában áll, a reáliáknak a legcsekélyebb szerepe sincs benne”. L. BÁN: *i. m.* 43. Míg az alsó öt osztályban valóban nem tanítottak természettudományokat, a bölcsészeti képzésben hetenként két órában kellett metafizikát, fizikát és matematikát oktatni. L. VÁRÓ: *i. m.* 114.

István, majd Csulai György – által szigorúan felügyelt iskola képe, legalábbis dogmatikai szempontból. 1649-ben maga Bisterfeld is nehéz helyzetbe került, amikor a református zsinat négy puritánus érzelmű tanítványát-munkatársát fel-függesztette állásából, s állítólag ő és Medgyesi Pál csak úgy menekültek meg a felelősségre vonástól, hogy nem vettek részt ezen a marosvásárhelyi zsinaton⁷⁹. Apácai Patakot és Váradot idézte ellenpéldaként⁸⁰, könnyen tehetette, hiszen teljesen más helyzetben voltak azok a kollégiumok, akárcsak ha a Rákóczi-család megosztottságát tekintjük vallásügyekben.

Bár Bisterfeld a negyvenes évek elejétől erőfeszítéseket tett külföldi tanárok meghívására Erdélybe, ezen törekvései kudarcba fulladtak⁸¹. Ráadásul Philipp Ludwig Piscator halálával 1647-ben végképp egyedül maradt, így fiatalabb tanítványaira kellett támaszkodnia az oktatásban, akik az általa megjelölt tankönyvekből tanítottak. Ők, bár nem voltak olyan kirobbanó tehetségűek, mint Apácai, de művelt és képzett társakként működtek közre a kollégiumban és a könyvkiadásban egyaránt. Csaholczai Pap János és Bihari Ferenc – Bisterfeld megbízásából és költségén – szójegyzéket szerkesztettek, ennek az előszavában angol és holland példákra hivatkoztak. De Piscator 1643-as Cato-kiadásában és a Bisterfeld által gondozott Wendelinus-műben is részt kellett venni magyar segítőknek a magyar nyelvű részek miatt, bár Bisterfeldék akkorra már jól tudhattak magyarul.⁸² Bisterfeld körülbelül az ötvenes évek elejére – vagyis húsz év kemény munka árán – érte el, hogy az 1630-ban maguk elé tűzött célok tankönyvek tekintetében megvalósuljanak. A 18 tankönyv megléte azt jelzi, hogy az akadémia alsó öt osztályában ezek segítségével az oktatási program egy része – latin nyelv, retorika, logika, katekizmus – végrehajtható volt. A másik részt, a görög nyelv és a felső három évfolyamban a héber oktatását – Apácai Csere János fájdalmára is – nem tudták kivitelezni.

Az alábbiakban közreadott listán tehát 18 olyan tankönyv szerepel, amelyeket 1642 és 1655 között adtak ki Gyulafehérvárott és Váradon, hogy az akadémia alsó öt osztályában segítsék a tanulást. A tételeket azonosítottuk és feltüntettük az összes olyan kiadást, ami ebből az időintervallumból származik. Fontos eredménynek tekinthetjük egyrészt, hogy a levéltári források alapján nyolc olyan régi magyarországi nyomtatványról szereztünk tudomást, amelyekből bár eddig nem került elő példány, de a gyulafehérvári nyomda termékei voltak 1642–1655 között. Másrészt Bisterfeld személyében nemcsak a pedagógust, a diplomatát, a teo-

⁷⁹ L. ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 189–190., MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Bp. 1952. 122–123. L. még HERPEI: *Adattár II. i. m.* 341.

⁸⁰ APÁCAI CSERE János: *A bölcsesség tanulásáról*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1979. 649. „Beszéljen a hírneves pataki iskola, mely ... Tolnai segítségével a régi szerencsétlen szervezetéből kiszabadult.”

⁸¹ L. hamarosan megjelenő Bisterfeld-tanulmányom „Kálvinista küldetésstudat: az Erdélyben maradás ára” című fejezetét.

⁸² A professzorok magyar nyelvtudásáról l. uo.

lógust tisztelhetjük, hanem az erdélyi könyvkiadás egyik jelentős alakját is. Neki és professzortársainak köszönhető, hogy Erdélyben, Gyulafehérvárott létrejött egy egységes és korszerű, a többi protestáns iskola számára is mintául szolgáló tankönyvsorozat az 1650-es évek elejére.

A gyulafehérvári nyomda eddig ismeretlen kiadásai

1. (ALSTED, Johann Heinrich): *Grammatica Latina in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu recitare possit* – 1643 és 1655 között a harmadik kiadás
2. (ALSTED, Johann Heinrich): *Rudimenta linguae latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere ... et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit* – 1641 és 1646 között a negyedik kiadás
3. (BISTERFELD, Johann Heinrich): *Elementa logica in usum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat* – 1647-ben a negyedik kiadás
4. *Alphabetarium* – 1643–1648 között
5. ERASMUS: *Colloquia* – 1647–1650 között
6. CORDERIUS: *Colloquia* – 1647–1650 között
7. (PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita* – 1649-ben a negyedik kiadás
8. COMENIUS, Johann Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum ... in usum ... Paedagogei Albensis Hungarice redditum* – 1651-ben feltehetőleg a második kiadás

Consignatio Exemplarium Anno 1655. die 3. M.⁸³

1. Janua lingvarum Nro. 743
Joh. Amos Comenii Janva Linguae Latinae reserata aurea, sive seminarium Linguae latinae et scientiarum omnium ... in Hungaricam linguam translata per Stephanvm Beniamin Szilagyi. ... nunc vero cum copiosissimo indice in usum scholae Albensis denuo edita. Albae-Juliae Typis Celsissimi Transylvaniae Principiis. Per Martinum Major 1648. 8°

RMNy 2211 (1)

Az 1643-as váradi kiadást (RMNy 2039) követi. Az RMNy III szerkesztője szerint közös címlappal jelent meg a Csaoholczy-Bihari-féle *Index vocabularum*mal egybekötve, a listánkon az összeírók azonban külön sorolják fel az *Indexet* (hárommal több példány van belőle). 1647 decembere és 1648 augusztusa között 1000 példány készült a *Januából*. A sajtó alá rendező feltételezésünk szerint Bisterfeld lehetett.

2. Vestibulum 775.
 COMENIUS, Johann Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum ... in usum ... Paedagogei Albensis Hungarice redditum ... Albae Juliae 1641. 8°*
 RMNy 1882

⁸³ Nagyszében Lt. 1. Mivel Bisterfeld nyomdai jegyzetei 1642–1655 között keletkeztek, így csak azokat a kiadásokat vettem figyelembe a tételek feloldásakor, amelyek ebben az időintervallumban jelentek meg. A leíráshoz az *RMNy III.* kötetét használtam föl.

Egykorú adat alapján feltételezhető kiadás, 1643-ban Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2038). Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1651-ben, ekkor 1000 példányt nyomtattak belőle.

3. Cato 807.
Disticha de moribus, quae vulgo inscribuntur Cato. Studio et opera Erasmi Roterod(ami) diligenter a mendis repurgata, in usum scholarum Ungaricarum Ungarice reddita. ... Albae Juliae 1643. 8°
RMNy 1996
Philipp Ludwig Piscator rendezte sajtó alá.
4. Rhetorica 504.
(PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita. Editio tertia.* Albae Juliae MDCXLIV 8°
RMNy 2059
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1649-ben. 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2302).
5. Colloq(ua) Erasmi 348.
Ismeretlen kiadás
1647 és 1650 között 500 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
6. Colloq(ua) Corderij 556.
Ismeretlen kiadás
1647 és 1650 között 1000 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
7. Oratoria 330.
(PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis. Praefixae svnt Tabulae methodum hujus libelli indicantes.* Albae-Juliae MDCXLV. 8°
RMNy 2105
1649-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2301).
8. Logica 185.
(BISTERFELD, Johann Heinrich): *Elementa logica in vsum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat. Editio tertia auctior.* Albae-Juliae MDCXLV. 8°
RMNy 2101
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1647-ben, ekkor 500 példányt adtak ki belőle.
1649-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2297).
9. Grammatica 359.
(ALSTED, Johann Heinrich): *Grammatica Latina in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu recitare possit. Editio secunda* ... Albae-Juliae MDCXLII. 8°
RMNy 1923
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1642 után.

10. Rudimenta 116.
 (ALSTED, Johann Heinrich): *Rvdimenta lingvae latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere ... et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit. Editio quinta.* Albae-Ivliae 1647 per Martinum Major Coronensem. 8°
 RMNy 2168
 Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy negyedik kiadása is 1641–1646 között. 1647-ben 1000 példányt adtak ki belőle.
11. Catechismus 354.
 (ALSTED, Johann Heinrich): *Catechismus religionis Christianae compendiose propositus, et sacrarum literarum testimoniis confirmatus.* Albae-Ivliae MDCXXXIII. 8°
 RMNy 1993
 RMNy 2167 1647-ben újra kiadták Gyulafehérvárott 900 példányban.
 RMNy 2573 1655-ben újra kiadták Gyulafehérvárott.
 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2402).
12. Epist(olarum) Ciceronis 89.
 M. Tvlli Ciceronis *Epistolarvm selectarvm libri tres. Primum in usum scholarum Hollandiae et West-Frisiae ex decreto ... Ordinum ejusdem provinciae, nunc vero in usum scholae Albensis aediti.* [Albae Juliae] MDCLI Martinvs Maior Coronensis. 8°
 RMNy 2367
 Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
13. Poetica Pisc(atoris) 371.
Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata in usum scholae Albensis per m(agistrum) Philippum Ludovicum Piscatorem. Adjecimus in fine I. Indicem triplicem ... II. Tabulas decem ... Albae Juliae MDCXLII. 8°
 RMNy 1927
14. Index vocabulorum 746.
 CSAHOLCZI PAP János – BIHARI Ferenc (trans.): *Index vocabulorum.* Albae Juliae MDCXLVII per Martinum Major Coronensem. 8°
 RMNy 2170
 RMNy 2211 (2)
 Johann Amos Comenius *Janua Lingvarum*ához készült szójegyzék, amely Bisterfeld költségén jelent meg 1647 októbere és 1648 júliusa között 1000 példányban.
15. Latium 658.
Latium in nuce, id est, rudimenta lexicī Latini, Methodo naturali sic digesta, ut gigantibus, sive primipilis hujus lingvae in prima acie stantibus ... Editio secunda auctior. Albae-Juliae Typis Celsissimi Principis Transylv. Per Martinum Maior Coronensem ANNO M.DC.XLVIII. 8°
 RMNy 2208
 Bisterfeld utószava 1649. július 5-én íródott hozzá, de a nyomtatását már 1648 szeptemberében elkezdték.
16. Medulla latinitatis 586.
 (WENDELIN, Marcus Friedrich): *Medvlla priscae pureaq(ue) Latinitatis, Qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus & classicis omnibus scriptoribus, quorum in Scholis admittitur autoritas; plene planeq(ue); secundu seriem verborum & particulorum omnium, repraesentantur, ita ut copiosior, quam ante hac. Phrasiologia exhi-*

beatur, discentium studiis usibus(ue) accommodatissima. Denuo Impressa Albae Juliae. Typis Celsissimi Principis. M.DC.XLVI. 12°

RMNy 2141

Bisterfeld rendezte sajtó alá, ahogy ez az 1646. január 28-án keltezett előszóból kiderül. Már 1642-ben készen voltak a tervek a kiadására, de ez akkor nyomdai kapacitáshiány miatt nem sikerült.

17. Oratio Ciceronis 936.

M(arci) Tvlli Ciceronis orationvm selectarum liber, primum in usum scholarum Hollandiae et Westfrisiae, ex decreto ... Ordinum ejusdem provonciae, nunc vero in usum scholae Albensis editus. Albae Juliae MDCLII excudebat Martinus Major Coronensis. 8°

RMNy 2416

Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.

18. Alphabetarium 15.

Ismeretlen kiadás, 1648 decemberére már készen volt.

Consignantes Michael ... -Senior Coll. Jul.

Paulus Tzernator Contr. scr.

NOÉMI VISKOLCZ

Johann Heinrich Bisterfeld und das Lehrbuchverlagswesen in Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) im XVII. Jahrhundert

Der vorliegende Artikel untersucht die Tätigkeit Johann Heinrich Bisterfelds als Verleger anhand kürzlich in Nagyszeben (Hermannstadt, R) gefundener Archivalien. Der reformierte Bisterfeld war Professor für Theologie und Philosophie, der 1629 auf die Einladung Gábor Bethlens nach Siebenbürgen kam, um eine Hochschule in Gyulafehérvár einzurichten. Nach dem Tod Johann Heinrich Alsteds (1638) gilt er auch als Leiter der fürstlichen Druckerei. Seit Beginn der 1640er Jahre hat er ein Verlagsprogramm entwickelt, und Lehrbücher herausgegeben, die für die anderen protestantischen Schulen in Siebenbürgen und Ungarn als Vorbild dienten. Der Artikel identifiziert und analysiert eine Liste mit 18 Lehrbuchtiteln aus dem Jahr 1655. Weitere bisher unbekannte Quellen geben Auskunft über die Wirkung der Druckerei, indem sie wertvolle Informationen über die Auflagenhöhe, über die Drucker, über den Druckerlohn etc. enthalten. Bisterfeld hat auch mit Ábrahám Szenczi Kertész aus Várad zusammengearbeitet.

Das wichtigste Ergebnis der Untersuchungen ist, dass sich unter den Lehrbüchern acht alte ungarische Drucke befinden, über denen bisher keine Dateien bekannt waren.